

BDU
1919

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏVƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

SOSIAL-SİYASİ
elmlər seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

---

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

1

2019

UOT 336.244.2

**İQTİSADI NƏZƏRİYYƏNİN PREDMETİNİN İNKİŞAFI:
İQTİSAD, SİYASİ İQTİSAD, EKONOMİKS
(I hissə)**

M.Y.YADULLA, N.U.MURADOVA, F.Ç.HƏSƏNOV
Bakı Dövlət Universiteti
narqiz@mail.ru

Məqalədə iqtisadi nəzəriyyənin predmetinin inkişafında ayrılan üç mərhələ: iqtisad, siyasi iqtisad və ekonomiksə bağlı uzunmüddətli tarixi inkişafın araşdırılması və onların yaranmasının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin əsaslandırılması nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil metodları. Tədqiqatın nəticələri – Siyasi iqtisadın klassiklərinin əsərləri və tədqiqatları üzrə yeni elmi-nəzəri əsaslandırılmalar zəminində uyğun gələn təkliflərin irəli sürülməsi. Tədqiqatın məhdudiyyətləri – elmi-nəzəri əsaslar baxımından daha geniş araşdırmalar tələb olunur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti – siyasi iqtisadın diqqət mərkəzində sərəvət yox, ictimai istehsal prosesi dayanmalıdır. Onda qiymət nəzəriyyəsi dayər nəzəriyyəsinə, istehsal faktorları nəzəriyyəsi əmək nəzəriyyəsinə, konkret situasiyaların təhlili nəzəri abstraksiyanı sıxırdırmayacaq. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – siyasi iqtisadın klassiklərinin fikirlərinin araşdırılması üzrə spesifikasiyi ilə fərqlənən ilkin elmi-tədqiqat əsaslandırılmalarından biri kimi çıxış etməsi.

Açar sözlər: siyasi iqtisad, xremastika, merkantilistlər, dəyər nəzəriyyəsi, əmək nəzəriyyəsi, ortodoksal marksist siyasi iqtisad.

İqtisadi nəzəriyyənin predmetinin inkişafında üç mərhələni ayırmaq olar: iqtisad, siyasi iqtisad, ekonomiks.

İqtisad və xrematistika. İqtisadi nəzəriyyənin predmeti bir elm kimi dərhal müəyyən edilməyib, o, uzunmüddətli tarixi inkişafın nəticəsidir. İqtisadi fikrin mənbəyi öz kökləri ilə qədim tarixə gedib çıxır. Artıq ibtidai insanlar iqtisadi birləşmələrinin rüşeymlərinə, həyat rifahlarının istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı üzrə ibtidai icma üzvləri arasında formalaşan münasibətlər haqqında müəyyən təsəvvürə malik idilər. Amma bu təsəvvürlər sərbəst bilik sahəsinə ayrılmamış və sinkretik ictimai şüur çərçivəsində mövcud idi ki, bunun da əsas tərəfi din idi.

Qədim Şərqdə ilk sinfi cəmiyyətlərin yaranması ilə iqtisadi fikrin mərkəzində dövlət təsərrüfatının təşkili və idarəedilməsi problemləri dayandı ki, nəticədə də müxtəlif əsərlər və nəzəriyyələr yarandı (Konfuciy təlimi və s.), bunlar da dövlətdə və cəmiyyətdə sabitliyin saxlanması istiqamətlanmışdı. Amma Qədim Şərq mütəfəkkirlərinin baxışları Avropa sivilizasiyası ilə doğulan iqtisadi elmin

inkişafına, ancaq dolayısı ilə təsir etdi.

İqtisadi nəzəriyyəyə ilkin olaraq antik cəmiyyətdə iqtisad – evdarlıq, ev təsərrüfatı haqqında elm kimi yaranıb. Onun məqsədi layiqli vətəndaşların tərbiyəsi idi. “İqtisad” termini ilk dəfə olaraq Ksenofont tərəfindən təklif olunub. O, Aristotelin (b.e.ə. 384-322-ci illər) ədalət haqqında təlimi çərçivəsində də rast gəlinir (Aristotel. “Siyasət” 1-ci Kitab). Aristotel təsərrüfat fəaliyyətinin iki növünü: **iqtisad** – özünü təmin etmək naminə təsərrüfat və **xremastikanı** –varlanmaq məqsədilə təsərrüfatı fərqləndirirdi. O, natural təsərrüfata əsaslanan iqtisadi ədalətli hesab edirdi, çünki məhz o, antik cəmiyyətin əsasını təşkil edirdi. Aristotel pərkəndə ticarəti də iqtisada daxil edirdi, belə ki, burada, onun fikrincə, həlledici rol tələbətlərin ödənilməsi oynayırdı. Aristotel xremastikaya tənqidi olaraq yanaşırdı, hesab edirdi ki, pul “yaratmaq sənəti”, ticarət və sələm kapitalının fəaliyyəti tədavülü sərəvət mənbəyinə çevirir, ona görə də xremastika, Aristotela görə, qeyri-təbiidir (1, 243).

Quldarlıq malikanəsinin təşkili və idarə olunması problemlərinin həllində müəyyən uğurlar romalıların tərəfindən nail olunmuşdu. Bu məsələlər romalı aqronomlar Katonun (“Bitkiçilik haqqında”), Varronun (“Kənd təsərrüfatı”). Kolumellanın (“Kənd təsərrüfatı haqqında”) əsərlərində və Böyük Pliniyanın ensiklopedik əsərində (“Təbii tarix” XIV və XV əsrlər) kifayət qədər inkişaf etdirilmişdir. Xüsusi mülkiyyət problemləri romalı hüquqşünaslar tərəfindən təhlil olunurdu (Qayın “İnstitusiyası”, Reqoriy və Hermogenin Məcəllələri, II Feodosiyanın, Digestanın İmperator institusiyaları Əsərləri, Yustiniananın Məcəlləsi).

Antik dövrün iqtisadi düşüncəsinin işləyib hazırladığı mühüm problem quldarlıq idi. Onun şərhində antik cəmiyyət qulların “şövləndirilmiş əmək aləti”, “gəlir gətirən əmlak” hesab olunduğu (Aristotelin əsərlərində) “barbarların nəsibi” kimi quldarlığa tam bəraət qazandırmamaqdan tutmuş bütün insanlar arasında prinsiplə bərabərliyin qəbul edilməsinə qədər uzun yol keçmişdir. Bərabərlik ideyası ilə ümumi işləmək öhdəliyi fikri sıx əlaqədədir: əmək insanların həyatının əsasını təşkil edir, ona görə də bölgü əməyə görə həyata keçirilməlidir. Erkən iqtisadi əsərlərdə sosial bərabərsizlik və sələmçilik mənəvi mühakiməyə məruz qalırdı. İlk iqtisadi əsərlərdə olan radikal baxışlar Orta əsrlərin və utopik sosializmin ideya mənbələri idi (2, 80).

Siyasi iqtisad – xalqların sərəvəti haqqında elm kimi. Kapitalizmin bərqərar olması sərbəst elm olan-siyasi iqtisadın yaranmasını müəyyən etdi. Onun diqqət mərkəzində ilkin olaraq istehsal yox, tədavül sferası dayanırdı. Dünya ticarətinin inkişafı ticarətin rolunun artmasına səbəb oldu. Onun maraqlarının təcəssümü siyasi iqtisadda yaranan ilk məktəb-**merkantilizm** (XVI-XVIII əsrlər) oldu. 1615-ci ildə Antuan de Monkretyen “Siyasi iqtisadın traktatı”nı nəşr etdirir, bu da gələcək elmin adı müəyyən edir.

Merkantilistlərin (A.Serra, T.Men, C.Fortrey) tədqiqat məqsədi burjua sərəvətinin mənbəyinin axtarışı, müşahidə obyektini kapitalist ticarəti, diqqət predmeti isə ayrı-ayrı ölkələr arasında pul və əmtəələrin hərəkəti idi. Merkantilistlər passiv müşahidəçi deyildilər, onlar absolyut dövlətin köməyi ilə iqtisadi həyata fəal təsir

göstərməyə çalışırdılar. Erkən merkantilistlər pul balansının tərəfdarı olaraq, ölkədən qızıl və gümüşün çıxarılmasına qarşı idi. Sonrakı merkantilistlər isə ticarət balans sistemini tərəfdarları olaraq, ticarətdə ümumilikdə müsbət saldo olduğu təqdirdə qiymətli metalların ölkədən çıxarılmasını mümkün sayırdılar. Onlar xammalın sənaye emalının və tranzit ticarətin mənfəətindən istifadənin tərəfdarı idilər, onların baxışları təkcə ticarət yox, sənaye kapitalının da maraqlarını əks etdirirdi.

Amma onlar kapitalizmin inkişaf ziddiyyətlərinin bütün dərinliyini sezmirdilər və bu haqda onun tədavül sferasında təcəssüm olunması üzrə mühakimə edirdilər. Həm də onlar bu təcəssümü birtərəfli anlayırdılar. Merkantilizm ədəbiyyatı əsasən empirik, praktik xarakter daşıyırdı. Pozitiv yanaşma normativ yanaşmanı sıxışdırır.

Klassik siyasi iqtisadın formalaşması kapitalizmin inkişafı ilə hazırlanmışdı. Onun ilk nümayəndələri İngiltərədə Uilyam Petti (1623-1687) və Fransada Pyer Buagilber (1646-1714) olmuşdur. Onların hər ikisi dəyəri əməyə yönləndirmiş və bununla da kapitalist sərvətinin mənbəyini istehsal sferasında axtaran dəyərin əmək nəzəriyyəsi istiqamətinə addım atmışlar. Fransada aparıcı sahə bitkiçilik qalırdı, ona görə də fransız siyasi iqtisadın nümayəndələri-fiziokratlar (F.Kene, A.Tyurqo və s.) kapitalın artım mənbəyini bitkiçilikdə axtarı, “xalis gəlirə” isə təbiətin hədiyyəsi kimi baxırdılar. Fiziokratlar məktəbinin banisi F.Kene (1694-1774) ictimai kapitalın təkrar istehsalı nəzəriyyəsinin əsasını qoydu və bununla da ilk makroiqtisadi model yaratdı. Onun əsasını məcmu ictimai məhsulun millətin vətəndaşlarının üç sinfi: istehsalçılar (bura o, əkinçiləri aid edirdi), torpaq mülkiyyətçiləri sinfi və qeyri-istehsalçılar (bura əkinçiliklə əlaqəli olmayan bütün şəxsləri aid edirdi) arasında hərəkəti təşkil edirdi.

Manafaktura istehsalının genişlənməsi və maşınlı istehsalın bərqərar olması adekvat olaraq, kapitalizmin maddi-texniki bazasının yaranması demək idi (3, 121).

Adam Smit (1723-1790) onun istehsal və yığım şərtlərini müəyyən etdi. “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” əsərində (1776) A.Smit əmək bölgüsünə istehsal qüvvələrinin yüksəldilməsi amili kimi həlledici əhəmiyyət verdi. İctimai əmək bölgüsünün çərçivəsində mövcud olan məhz əməyi, ümumiyyətlə, kapitalizmdə maddi sərvətin mənbəyi kimi elan edir. Nəinki kapitalist istehsalının mahiyyətini, həm də onun təcəssümünün xarici formalarını təsvir etməyə çalışan A.Smit dəyərin dörd müəyyənliliyini qarşıya qoydu ki, bu da çoxlu ziddiyyətlər yaratdı və David Rikardo (1772-1823) bunları aşmağa cəhd göstərdi. D.Rikardonun diqqət mərkəzində istehsal sferası yox, bölgü sferası dayanırdı ki, bu da siyasi iqtisadın predmetinin müəyyən edilməsində əks olunur. O, açıq formada burjua cəmiyyətinin sinfləri-kapitalistlər və proletariyatın iqtisadi qarşıdurmasını dürləşdirir. D.Rikardonun xidməti ondadır ki, o, siyasi iqtisadın kateqoriyalar sistemini dəyərin əmək nəzəriyyəsi əsasında qurmağa çalışmışdır. Kapitalist həqiqətlərinin mürəkkəb kateqoriyalarını birbaşa olaraq, əməyin dəyəri ilə müəyyən etməyə çalışdığından və bir çox digər səbəblərdən o, bunu tam edə

bilməmişdir. D.Rikardonun monistik (red.-vahid) konsepsiyasını istehsal faktorlarının plyuralistik konsepsiyası əvəz etdi ki, bu da, demək olar ki, dəyərin əmək nəzəriyyəsinə “dəfn etdi”.

Rikardo məktəbinin əleyhdarları da (T.R.Maltus, S.Beyli, N.U.Senior, J.B.Sey) belə nəticəyə gəldilər. Artıq T.R.Maltus dəyər qanunundan tələb və təklif nəzəriyyəsinə keçid etdi. S.Beyli dəyəri mübadilə münasibətləri ilə eyniləşdirdi. N.U.Senior isə mübadilə münasibətlərinin əsaslarını insanın psixoloji duyğularında tapmağa çalışdı. *Con Stüart Mill (1806-1873)* iqtisadi fikrin müxtəlif axınlarını bərabər etməyə cəhd göstərdi. Amma onun tədqiqatlarının mərkəzində dəyər nəzəriyyəsi deyil, tələb və təklif nəzəriyyəsi dayandı. Faktiki olaraq, onu qiymətin əsası kimi dəyər yox, ona təsir göstərən müxtəlif amillər və bütövlükdə qiymət-əmələgəlmə mexanizmi maraqlandırır.

Sərvətin siyasi iqtisadının qısa xarakteristikasının sonunda *Jan Şarl Leonar Simond de Sismondinin (1773-1842)* töhfəsini də vurğulayaq. Sismondi üçün kapitalist sərvətinin mütləq artımından çox, onun nisbi artımı, əhalinin dinamikası, onun *istehlak* ölçüləri ilə əlaqələndirilmiş artımı vacibdir. Sərbəst rəqabət onun fikrincə, nəinki burjua fərdiyyəçiliyinin, şəxsi azadlıq hissinin, məsuliyyət və təşəbbüskarlığın inkişafına səbəb olur, o, cəmiyyəti utilitarizmlə (red.-işbazlıqla) yoluxdurur.

Kapitalist sərvətinə proletariat mövqeyindən nəzər yetirmək cəhdi ilk dəfə olaraq, sosialist-rikardoçular (T.Qodskin, U.Tompson və s.) və daha məntiqi K.Marks və F.Enfels tərəfindən (əməyin ikili xarakteri haqqında təlim, əlavə dəyər nəzəriyyəsi) təşəbbüs edilmişdir.

Tədqiqat metodunda etdiyi inqilab K.Markın tədqiqatlarındakı uğura əhəmiyyətli dərəcədə səbəb olmuşdur. Alman klassik fəlsəfəsinin nailiyyətlərindən istifadə edərək, K.Marks ilk dəfə olaraq materialist dialektika metodunu sosial-iqtisadi hadisələrin təhlilinə tətbiq etdi. Bu ona imkan verdi ki, həm əvvəlki siyasi iqtisadi tənqid etsin, həm də fəhlə sinfi mövqeyindən kapitalist istehsal üsulunun kateqoriyalar və qanunlar sisteminə nəzər salmaq vəzifəsini qarşıya qoysun.

K.Marks və F.Engels kapitalizmin tədqiqatı ilə kifayətlənmədilər. Bütün həyatları boyunca kapitalizmdən əvvəlki istehsal üsullarını öyrənmiş, gələcək kommunist formasiyası haqqında bir sıra maraqlı fikirlər yürütmüş və bununla da, sözün geniş mənasında siyasi iqtisadın əsaslarını qoymuşlar. Siyasi iqtisad davamlı olaraq bir-birini əvəz edən ictimai formasiyaların istehsal münasibətlərini öyrənən elm kimi baxılmağa başladı.

Ortodoksal marksist siyasi iqtisadının gələcək inkişafında Bladimir İliç Leninin tədqiqatları böyük rol oynadı. XIX əsrin 90-cı illərində onun əsərlərində mərkəzi yeri əmtəə istehsalı nəzəriyyəsi tutur. Leninin təhlili kapitalist dünyası periferiyasında bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması tədqiqatları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Lenin göstərdi ki, siyasi iqtisad nəinki daha inkişaf etmiş ölkələri, həm də bir istehsal üsulundan digərinə keçid münasibətlərini və hətta belə keçidin müxtəlif variantlarını (modellərini) öyrənir.

Leninin işləri Marks və Engelsin kommunist formasiyası haqqında təsəvvür-

lərinin konkretləşməsinə istiqamətlənmişdi, amma bu ideyaları kəndli Rusiyasında reallaşdırmaq cəhdi uğurla nəticələnmədi və ilkin marksizmin də təhrif olunmasına səbəb oldu.

Nəticə çıxaraq. Merkantilistlər fərqli olaraq, siyasi iqtisadın klassikləri (F.Kene, A.Smit, D.Rikardo və s.) kapitalist sərvətinin mənbəyini istehsal sferasında axtarırdılar. Klassik siyasi iqtisadın, hətta ən yaxşı nümayəndələrinin diqqət mərkəzində ictimai istehsal prosesinin özü yox, əsasən, onun xarici nəticəsi-kapitalist sərvəti idi. A.Smit onun istehsal və yığılmasına, D.Rikardo bölgüyə, Sismondinin istehlaka daha çox diqqət yetirirdi. Feodal ideologiyası ilə mübarizə arxa plana keçdikcə, təsərrüfat fəlsəfəsi praktiki tövsiyələrlə sıxışdırılırdı. Əgər A.Smit ezoterik və ekzoterik yanaşmalar, dəyər nəzəriyyəsi ilə qiymət nəzəriyyəsi arasında təbəddüd edirdisə, D.Rikardonun davamçılarında (R.Torrens, C.Mill, D.R.Makkullox) və ələhdarlarında (T.R.Maltus, S.Beyli, N.U.Senior) qiymət nəzəriyyəsi dəyər nəzəriyyəsinə, istehsal faktorları nəzəriyyəsi əmək nəzəriyyəsinə, konkret situasiyaların təhlili nəzəri abstraksiyanı sıxışdırırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Матвеева Т.Ю., Никулина И.Н. Основы экономической теории. М.: Дрофа. 2013. с.243
2. Автономов В.С. Человек в зеркале экономической теории. М.: Наука,1993, с.80
3. Нуреев Р.М. Предмет политической экономии и основные черты ее метода. М.: МГУ, 1986, с.121

РАЗВИТИЕ ПРЕДМЕТА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ: ЭКОНОМИЯ, ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ, ЭКОНОМИКС (I часть)

М.Я.ЯДУЛЛА, Н.У.МУРАДОВА, Ф.Дж.ГАСАНОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о развитии предмета экономической теории. Предмет экономической теории как науки определен не сразу, он является результатом длительного исторического развития.

В статье определяется отличие взглядов меркантилистов от классиков политической экономии. И говорится о том, что в центре внимания даже лучших представителей классической политической экономии был не сам общественный процесс производства, а в основном, лишь внешний его результат-капиталистическое богатство.

По мере углубления экономических противоречий происходило «закрывание» остроактуальных тем, что вело в итоге к вырождению практической функции политической экономии и упадку ее научного авторитета.

Ключевые слова: политическая экономия, хрематика, меркантилисты, теория стоимости, теория труда, ортодоксальная марксистская политическая экономия .

DEVELOPMENT OF THE SUBJECT OF ECONOMIC THEORY: ECONOMY, POLITICAL ECONOMY, ECONOMICS (I part)

M.Ya.YADULLA, N.U.MURADOVA, F.Ch.HASANOV

SUMMARY

The article deals with the development of the subject of economic theory. The subject of economic theory as a science has not been determined immediately, it is the result of a long historical development.

The article defines the difference in the views of mercantilists from the classics of political economy. It is noted that, in the center of attention of even lighting representatives of classical political economy was not the social process itself, but mainly its external result-capitalist wealth.

In the process of deepening of economic contradictions there was a "closure" of the urgent ones, which resulted in the degeneration of the practical function of political economy and the decline of its scientific authority.

Keywords: political economy, mercantilists, value theory, labor theory, orthodox Marxist political economy.